

UDK:338.242.2

JASIL EKONOMIKAĞA ÓTIW SHARAYATINDA AGRAR TARMAQTI RAWAJLANDIRIW MASHQALALARI.

Nazarbaev O., Nazarbaev N.

Qaraqalpaq Mámleketlik universiteti,

Kirisiw. Jasil ekonomikağa ótiw sharayatında gárezsiz, turaqlı awıl xojalıǵı tarmaǵın qurıwǵa tiykarǵı áhmiyet qaratılmaqta. Bul, óz gezeginde, agrar sektordı mámleket tárepinen qollap-quwatlawdıń hám tártipke salıwdıń nátiyjeli usıllarınan paydalanıwǵa qaratılǵan ekonomikalıq siyasattı alıp barıw zárurlıǵın júzege keltiredi.

Agrar tarmaq mashqalaların sheshiwde onı basqarıw sistemasın jetilistiriwden ibarat. Awıl xojalıǵın nátiyjeli basqarıwǵa qaratılǵan ilimiy-izertlew jumısın janlandırıw máselesi búgingi kúnde de áhmiyetliliginde qalmaqta. Global agrar krizisler, azıq-awqat qawıpsızlıǵı máseleleri kóplegen dodalawlarǵa sebep bolıp atırǵan bir waqıtta agrar tarawdı nátiyjeli basqarıw máselesi ayrıqsha baǵdar sıpatında izertlenbekte. Usı múnásibet penen klasterler búgingi kúnde agrar tarawdı nátiyjeli basqarıwdıń tiykarǵı máselelerinen biri bolıp qalmaqta.

Jasil ekonomikağa ótiw awıl xojalıǵın nátiyjeli basqarıw ekonomikalıq siyasattıń áhmiyetli baǵdarlarınan biri bolıp esaplanadı. Jańa texnologiyalar, zamanagóy ásbap-úskenerler, qarǵı resurslarınń jetispewshiligi, nátiyjeli mámleket tárepinen tártipke salıw mexanizminiń joq ekenligi agrar tarawdı reformalawda úlken qıynshılıqlar tuwdırmaqta.

Bul mashqalalı úyreniw agrar tarawdı basqarıwdıń zamanagóy usıllarınan biri sıpatında mámlekettiń ekonomikalıq siyasatın tiykarlawda ayrıqsha áhmiyetke iye bolmaqta.

Bul másele boyınsha kóplegen kózqaraslar bar, sonıń ishinde, M.Porter anıqlaması boyınsha, "klaster ulıwmalıǵı menen ajırılıp turatuǵın hám bir-birin tolıqtıratuǵın belgili bir tarawda jumıs alıp baratuǵın, bir-birine baylanısqa, geografıyalıq jaqtan bir-birine baylanısqa kompaniyalar hám shólkemler toparı bolıp tabıladı." [2].

Klasterdiń ózine tán ózgesheligi sonda, onıń aymaqlıq kólemi bir qala yamasa wálayattaǵı sanaat tarmaqları toparınan baslap, bir mámleket yamasa hátteki bir neshe qońsı mámleketler toparına shekem bolıwı múmkin.

Tereńligi hám quramalılıǵına qarap, klasterler hár qıylı formalarǵa iye bolıwı múmkin, biraq olardıń kópshiligi "tayar ónim" yamasa xızmet kórsetiwshi kompaniyalardı óz ishine aladı; qanıgelestirilgen óndiris faktorları, komplektlewshi bólekler, mexanizmler jetkerip beriwshiler; finans institutları, tiyisli tarmaqlardaǵı firmalar... klasterge sezilerli tásir kórsetetuǵın hám onıń bir bólegi sıpatında tán alınıwı múmkin bolǵan mámleket strukturaların óz ishine aladı[3]. Sonday-aq, básekige shıdamlılıqtı qalıplestiriwdiń ekonomikalıq processlerin izertlewde klasterli kózqaras bir qatar basqa teoriyalarda da qollanıladı.

Klasterliq jaqınlasıw shved teoriyalarınń rawajlanıwında da qollanılgan. Olardıń klaster teoriyası tiykarınan milliy ekonomika quramına tiykarlanadı, anıǵıraq, Shvetsiyanıń iri transmilliy kompaniyalarınń óz ara tásirlesiwın úyreniw procesinde. Klasterlerge tiykarlangan básekige shıdamlılıqtı rawajlandırıwdıń áhmiyetli teoriyaları B. Feldman tárepinen islep shıǵılǵan. Bul teoriyanıń abzallıǵı sonda, olar hár qıylı mámleketlerdegi kóp qırlı formaların keń kólemli empirikalıq izertlewlerine tiykarlangan[3]. Izertlewler sonı kórsetedi, klasterler salıstırma abzallıqlardı sawlelendiriwshi qalıplese, keńeedi hám tereńlesedi, biraq waqt ótiwi menen tarayıwı, jabılıwı hám tarqalıwı múmkin.

Izertlew metodologiyası. Bul maqalada agrar tarawdı nátiyjeli basqarıwdıń ilimiy-teoriyalıq hám ámeliy tiykarların awızsha túsindiriw, baqlaw, indukciya hám dedukciya, ilimiy abstrakciya sıyaqlı usıllardan paydalanıladı.

Analiz hám nátiyjeler. Jańa Ózbekstan ekonomikalıq rawajlanıwınıń zamanagóy basqıshında finanslıq qawıpsızlıqtı támiyinlew máselesine zárúr shárt sıpatında qaralmaqta. Ózbekstannıń 2022-2026-jıllarda jańa rawajlanıw strategiyasınıń "Milliy ekonomikanı jedel rawajlandırıw hám joqarı ósiw pátlerin támiyinlew" dep atalǵan úshinshi tiykarǵı baǵdarında "Ekonomika tarmaqlarında turaqlı joqarı ósiw pátlerin támiyinlew arqalı kelesi bes jılda xalıqtıń jan basına jalpı ishki ónimniń kólemin 1,6 esegge hám 2030-jılda xalıqtıń jan basına tuwra keletuǵın dáramatlardı 4000 AQSh dollarına arttırıw tiykarǵı maqsetlerden biri bolıp esaplanadı. "Orta dáramatlı mámleketler qatarına kiriw ushın tiykar jaratıw" usı maqsetten kelip shıǵıp, makroekonomikalıq turaqlılıqtı támiyinlew wazıypaları qatań belgilengen.

Sonday-aq, ekonomikada finanslıq resurslardı kóbeytiw, fond bazarı aylanısın keyingi 5 jılda 200 million AQSh dollarınan 7 milliard AQSh dollarına jetkeriw, usı múnásibet penen mámleketimizde kapital hárketin basqıshpa-basqısh liberallastırıw, iri kárxanalar hám olardıń úleslerin (úleslerin, sonıń ishinde, fond birjası arqalı menshiklestiriw) mámleket úlesi bolǵan kommerciyalıq banklerde transformaciya processlerin juwmaqław, 2026-jıldıń aqırına shekem bank aktivlerindegi jeke menshik sektorıń úlesin 60 procentke jetkeriw wazıypaları belgilendi[1].

Joqarıdaǵılardan kelip shıǵıp, agrar tarawdı nátiyjeli basqarıw hám rawajlandırıw ekonomikalıq ósiwdi támiyinlew hám xalıqtıń dáramatların arttırıwdıń tiykarǵı máselesi sıpatında qaralmaqta. Bul baǵdarda awıllıq jerlerde jańa jumıs orınların jaratıw, resurslardan nátiyjeli paydalanıw, olardıń bazarǵa tez beyimlesiwi, klasterlerdiń beyimlesiwsheńligi ekonomikalıq sistemaniń basqa túrlerine salıstırǵanda jáne bir abzallıq bolıp esaplanadı. Nátiyjeli klasterler waqt ótiwi menen mámleket itibarınıń orayına aylanıp, iri kapital qoyılmalardıń sebepshisine aylanadı, yaǵnıy klaster onıń bólekleriniń ápiwayı jıyındısınan kóre úlkenirek sistemaǵa aylanadı. Klaster orayı ádette bir neshe kúshli kárxanalardan ibarat bolıp, olar arasında bákili qatnasıqlar bar. Bákilesler, olardıń qarıydarları hám jetkerip beriwshileriniń bir jerde toplanıwı óndiristiń nátiyjeli qanıgelesiwin arttırıwǵa járdem beredi. Klaster kóplegen kishi firma hám kishi kárxanalardı da jumıs penen támiyinlemekte.

Bunnan tısqari, agrar tarmaqtı nátiyjeli basqarıwdıń klaster túri innovaciyanıń ayrıqsha túri bolǵan "jámi innovaciyalıq ónim"di jaratıwǵa alıp keledi. Vertikal integraciya tiykarında klasterge integraciya ilimiy-texnikalıq oylap

tabılıwların ápiwayı jıynaǵı emes, al jańa bilim hám texnologiyalardı tarqatıwdıń ózine tán sistemasın quraydı, bunda oylap tabılıwlar innovaciyalardı alıp keledi, innovaciya básikeyge shıdamlı ústinliklerge iye boladı.

Agrar sektordı basqarıwdıń klaster tájiriyesi barǵan sayın zárúr bolıp barmaqta, biraq onıń ózi belgili bir qáwipti, yaǵnıy ǵárezsizlikti joǵaltıw qáwipin (bazardaǵı hárketlerdi ǵárezsiz baǵdarlaw qábiletin, jańa tovarlardı, jańa texnologiyalardı hám basqalardı) keltirip shıǵaradı.

Búgingi kúnde klaster rawajlanıwınıń 3 tiykarǵı "oray"n ajratıp kórsetiw múmkin, yaǵnıy Arqa Amerika, Batıs Evropa hám Aziyadaǵı oraylar. Onda mámleket klasterlerdiń qalıplesiwin qollap-quwatlap ǵana qoymastan, tarmaqlardıń qatnasıwshısına aylanadı. Mısal ushın, Ullı Britaniyada húkimet Edinburg, Oksford hám Angliyanıń qubla-shıǵısındaǵı aymaqlardı biotexnologiyalıq firmalar ushın tiykarǵı orınlar sıpatında belgiledi. Norvegiyada húkimet "teńiz" klasterindegi firmalar ortasında birge islesiwdi xoshametlemekte. Finlyandiyada aǵash hám aǵash ónimleri, qaǵaz, mebel, poligrafiya hám tiyisli ásbap-úskeneder islep shıǵarıwdı óz ishine alǵan toǵay sanaatı klasteri jaratılǵan. Klaster firmalarınıń bilim almasıwdaǵı óz ara tásiiri olarǵa tiykarǵı sawda básikeylesinen ústinlik beredi.

Qánigelerdiń pikirinshe, Finlyandiya izertlew hám texnologiyalıq birge islesiw dárejesinde jetekshilik etpekte. Solay etip, jantasıwların hár túrliligine qaramastan, kópshilik Evropa mámleketleri ózleri ushın ol yamasa bul klaster strategiyasın islep shıqtı. Sanaattıń jedel rawajlanıwı xalıqtı azıq-awqat ónimleri menen isenimli támiyinlew ushın agrosanaatı rawajlandırıwdıń saykes pátlerin talap etedi. Solay etip, klasterlerdi jaratıw geografıyalıq princip tiykarında júzege keliwi múmkin, yaǵnıy islep shıǵarılǵan ónim túri hám shólkemlestiriw principleri boyınsha bir-birine uqsas kárxanalar konsentratsıyalanǵan orında shólkemlestiriliwi múmkin. Klasterlestiriwdiń geografıyalıq principine ámel etiw tek ǵana tiykarǵı texnologiyalıq shınjırda qatnasıwshı emes, al tiykarǵı kárxanalardıǵa xızmet kórsetiwshı kárxanaların koncentracıyası nátiyjesinde júzege keletuǵın birgeliktegi nátiyjeni kúsheytiw imkaniyatın beredi. Sol sebepli ol sheklengen muǵdardaǵı ónimlerdi islep shıǵarıwǵa baǵdarlanǵan, belgili bir sheńber menen sheklengen, klasterden tısqarında satılıwı kepillengen, ózin-ózi támiyinleytuǵın innovaciya ekonomikanı jaratadı.

Shumpeter, sonday-aq, bir-birine jaqın jaylasqan kompaniyalar iskerligin birlestiriw esabınan qárezjetlerdi kemeytiw hám nátiyjelilikti artırıw tásiirine toqtap ótip, bunday kombinaciyanı aglomerat dep atadı. Keyin ala M.Porter [5] innovaciya klaster túsiniǵın "tek bir-biri menen básikeylesiwshı emes, al birge islesiwshı óz ara baylanıslı kárxanaların geografıyalıq birlespesi" sıpatında aylanısqa kirgizdi. Klaster anıqlamasında ózinde jámlengen mánis, onıń bazardı shıǵarıp taslawdı dástúriy túsiniwge salıstırǵanda abzalıqların belgilep beredi, bul klasterge kirgizilgen kárxanalar arasında tek ǵana rásmiy emes, al kóbirek rásmiy emes óz-ara tásiirlerdiń bar ekenligi, bul barlıq kárxanalardı tásiir etetuǵın unamlı tásiirdi jaratadı. Klasterge kárxanalardan tısqarı oǵan tiyisli aymaqtıń xalıq da kirgizilgen. Bul kárxanalar hám xalıq arasında qosımsha óz-ara paydalı qatnasıqlardı jaratadı.

Búgingi kúnde ekonomika klasterlerdi shólkemlestiriw mashqalalarına túrlishe qatnas básikeyge shıdamlılıqtıń jańa koncepcıyası sheńberinde bul ekonomika klaster hádiysege ilimiy qatnaslardı tereń islep shıǵıwdı, ekonomika klaster siyasatıń innovaciya klaster hám investiciya klaster quramı klaster bólimlerin ámelge asırıwdı, integraciya klaster sistemalardı, sonıń ishinde, regionallıq dárejede mámleket tárepinen tártipke salıwdı talap etedi.

Básikey ústinligi teoriyasına klasterli kózqarasıń tiykarın salıwshısı bolǵan M.Porterdiń izertlewlerine qaraganda, mámleket ishinde (yamasa xalıqaralıq kólemde) básikey kózqarasınan anıq ústinlikke iye bolǵan tarmaqlar firmaları ádette mámleket aymaǵı boylap sistemalı túrde tarqalmagan, bálkim mámlekettiń bir regionında toplanǵanlıǵı anıq boladı[4]. Básikeyles firmalar olar menen birgelikte hárket yetiwshı bazar subiektlerine: jetkerip beriwshilerge, tutınıwshılardı tásiir kórsetedi. Óz nábwetinde, bul firmaların básikeyge shıdamlılıǵınıń artıwı jetekshı firmanın belsendiligi hám básikeyge shıdamlılıǵına unamlı tásiir kórsetedi. Bunday óz ara tásiir nátiyjesi bir-biri menen tıǵız baylanısqa hám bir-biriniń básikeyge shıdamlılıǵın qollap-quwatlaytuǵın kompaniyalar jámiyeshiliginiń qalıplesiwi bolıp tabıladı. Ayırım klasterler regiondaǵı ayırım tarmaqlardıń mámleket yamasa jáhán bazalarında básikeyge shıdamlılıǵın artırıwǵa járdem beredi[4, 540]. Agroklaster awıl xojalıǵı óndirisine tiykarlanǵan, aymaqlıq jaqtan bir jerde toplanǵan, tarmaqtı shólkemlestiriw elementlerine iye bolǵan, ASMda qosımsha qunıń texnologiyalıq shınjırına kirgizilgen hár qıylı tarmaqlardı óz ishine alǵan bir pütün strukturadan ibarat.

Biziń pikirimizshe, klasterler tutas hám óz-ara integraciya klaster óz-ara tásiir etiwdiń ónimi bolıp, bul birge islesiw túrlilerine tán kóplegen unamlı ózgesheliklerge iye. Sonıń menen birge, klasterler milliy agrosanaat óndirisiniń biraz basqasha sisteması bolıp esaplanadı. (1-kestege qarań).

Keste 1. Dástúriy tárizde vertikal túrde integraciya klaster strukturalar hám klaster strukturaları arasındaǵı uqsaslıqlar hám ayırmaslıqlar.

Aspektler	Dástúriy vertikal integraciya klaster strukturalar.	Klaster kórinisindegi strukturalar
Islep shıǵarıw	Qánigelesiw, standartlastırılǵan ónim	Innovaciya klaster kózqarası beyimlesiwshı qánigelesiw
Quramlı islep shıǵarıw	Korporativ integraciya, oraylastırıw	Avtonom firmaların korporativ-oraylasqan baǵdarlarǵa muwapıqlastırıw
Básikey	sırtqı bazar, region sheńberinde.	Sheklengen aymaqlarda
Aymaqlıq jaylasıwı	Aymaq ishinde yamasa aymaqlar aralıq	Sheklengen aymaqlarda
Ekonomika klaster kórsetkishler	Tarmaqlar aralıq	Klaster sistemasına kirgizilgen tarmaqlar toplamına qaray

Miyнет базары	Kishi jumısshı kúshi	Jumısshı kúshiniń joqarı dárejedegi jumıs alıp barıwı
Mámleket tárepinen tártipke salıw	Tarmaqlar hám kárxanalar jumısın tártipke salıw ilajları	Klaster hám kárxanalar jumısın tártipke salıw ilajları
Óz ara tásir mexanizmleri	rásmiy	Rásmiy mexanizmlerden tısqari, rásmiy emes mexanizmler (málimleme, texnologiyalar almasıwı) de qollanılğan.

* Avtor tárepinen tiykarlanğan izertlew boyınsha tayarlanğan.

Bunday strukturalar awıl xojalıǵı tarawında keskin jetiskenlikti ámelge asırıwǵa imkaniyat bermeydi, biraq olar aymaqlarda xalıqtıń bántligin támiyinlew ushın nátiyjeli siyaset júrgiziw hám salıq salınatuǵın bazanı keńeytiwde úlken áhmiyetke iye. Agrosanaat ónimlerin islep shıǵarıwda klasterlerdiń abzallıqları geografiyalıq jaylasıwdan, klimat, aymaqlardaǵı agrosanaat óndirisiniń keń maydanları hám azıq-awqat ónimlerin jetistiriw boyınsha básekige shıdamlı ústinliklerinen, sonday-aq, texnikanı jetilistiriwge qaratılğan bir pütün sistema sıpatında olarǵa tán bolğan imkaniyatlardı júzege shıǵarıwdan ibarat. Klaster elementleri tovarlar, texnologiyalar, magliwmatlar, xizmetler hám basqalar almasıwı arqalı bir-biri menen óz ara tásir etedi.

Juwmaq. Awıl xojalıǵın nátiyjeli basqarıwda klasterlerdi shólkemlestiriw bir tarawda aymaqlardıń rawajlanıw abzallıqların anıqlaw menen baylanıslı bir qatar izertlewlerdi ótkeriwdi talap etedi. Agrar tarmaqtıń rawajlanıw potencialın hár tárepleme bahalawda basqarıwǵa jańa qatnas sıpatında klasterdi qollanıw strategiyasın islep shıǵıw yamasa sırt el tájiriybesin qollanıw máselelerine tiykarǵı áhmiyet beriw zárúr.

Mámlekettiń sociallıq-ekonomikalıq turaqlılıǵın támiyinlew kóp tárepleme agrar tarawdı nátiyjeli basqarıw mashqalalarına baylanıslı. Bunda bar potencial hám imkaniyatlardan nátiyjeli paydalanıw, olardan optimal paydalanıw máselesi kún tártibine shıǵadı hám usı múnásibet penen búgingi kúnde basqarıwdıń áhmiyetli túri sıpatında klaster túsigin, onıń sociallıq-ekonomikalıq mazmun-mánisin hár tárepleme izertlew zárúr, dep esaplaymız.

ÁDEBIYATLAR

1. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2022-jıl 28-yanvardaǵı "2022-2026-jıllarda Jańa Ózbekstandı rawajlandırıw strategiyası haqqında"ǵı PP-60-sanlı Pármanı;
2. Porter ME Muwofıqlıq: Per. Ingliz - M.: Uilyams, 2006.-215 b.
3. Feldman V.P., Audretsch D.B. Innovatsii v gorodax: nauchno-obosnovannoe raznoobrazie, spetsializatsiya i lokalizovannaya konkurensiya // European Economic Review. - No 43. - P -35.
4. Shumpeter..A. Kapitalizm, socializm i demokratiya: Per. Na angliyskom yaz. Ed. V.S. Avtonomova. - M.: Ekonomika, 1995.
5. Porter M.E. Sootvetstvie: Per. angl. - M.: Uilyams, 2006. - 410 b.
6. Allayarov Sh.A. Ózbekstan awıl xojalıǵı siyasetiniń házirgi modelin jetilistiriwdiń ózgeshelikleri hám jolları//INTERNACIONAL JURNAL SOCIAL SCIENCES // 2017-jıl 2-aprel. 312-bet.

Annotatsiya. Ushbu maqolada yashil iqtisodiyotga o'tish sharoitida agrar tarmoqni samarali boshqarish va uni rivojlantirishning dolzarb muammosi sifatida klasterlardan foydalanish amaliyoti nazariy jihatdan tadqiq etilgan. Muallif agrar sektor barqarorligini ta'minlashda boshqaruvga yangicha yondashuv bilan klasterning ijtimoiy-iqtisodiy mazmunini ilmiy-nazariy jihatdan o'rgandi.

Kalit so'zlar: yashil iqtisodiyot, klaster, menejment, samaradorlik, agrar sektor xavfsizligi, oziq-ovqat xavfsizligi.

Аннотация. В данной статье теоретически исследована практика использования кластеров как важной проблемы эффективного управления и развития аграрного сектора в условиях перехода к "зеленой" экономике. Автором с научно-теоретической точки зрения изучено социально-экономическое содержание кластера с новым подходом к управлению в обеспечении устойчивости аграрного сектора.

Ключевые слова: зеленая экономика, кластер, менеджмент, эффективность, безопасность аграрного сектора, продовольственная безопасность.

Annotation In this article, the practice of using clusters as an important problem of effective management and development of the agricultural sector in the context of the transition to a green economy is theoretically studied. The author studied the socio-economic content of the cluster from a scientific and theoretical point of view with a new approach to management in ensuring the stability of the agricultural sector.

Keywords: green economy, cluster, management, efficiency, agricultural sector security, food security.